

HACI BEKTAŞ VELİ'NİN TASAVVUF DÜŞÜNÇESİNDE MARİFET VE ARİFLER*

MA'RİFA AND ARİFS IN THE ŞÜFİ THOUGHT OF HACI BEKTAS VELI

MAHMUD ESAD ERKAYA**

Öz

Hacı Bektaş Veli, Anadolu'nun dinî ve tasavvufî düşüncesinin oluşumunda önemli etkileri olan bir isimdir. Onun tasavvuf anlayışını ve misyonunu anlamak Türk İslam düşüncesini tahlil etmek bakımından önem arz eder. Marifet anlayışı ise onun tasavvuf düşüncesinin temelini oluşturur. Bu çalışmada, Hacı Bektaş Veli'nin tasavvuf düşüncesinde marifete giden yolda şeriata bağlılık vurgusu, şeriatın hayata geçirilmesiyle birlikte elde edilen tarikat ve marifet makamları üzerinde durulmakta, ardından marifete ulaşmada bir vasıta olarak kalp ve marifete ulaşmış bir sınıf olan ariflerden bahsedilmektedir. Böylece Hacı Bektaş Veli'nin epistemolojisinde marifetin yeri ve önemi tespit edilerek onun, bağlı olduğu tasavvufî gelenek ile karşılaştırılma imkânı bulunmuştur. Tasavvufta akıl ve nakille elde edilen bilgiden daha kıymetli olan marifet, Hacı Bektaş Veli'nin tasavvuf düşüncesi ve bu kapsamdaki bilgi anlayışının anahtar kavramıdır. Hacı Bektaş Veli, tasavvufî eğitim sistemini dört kapı kırk makam anlayışı doğrultusunda kurgulamıştır. Şeriat kapısı ile tasavvufî ilerlemesine başlayan mürid, tarikat kapısının ardından marifet makamlarına ulaşır. Böylece bir taraftan nefsinin terbiye ederken diğer taraftan da ruhunu tasfiye ederek gayb âleminin önündeki perdeleri aralama imkânı bulur. İşte bu süreçte tasavvuf yoluna giden mürid, âbid, zâhid, arif ve muhib olma vasıflarını elde eder. Bunlardan arif, marifetullahı ulaşma yönünde kat ettiği mesafe itibarıyla âbid ve zâhidlerin önüne geçmiş bir konumda olur. Hacı Bektaş sufilerin genel kanaatine uygun olarak Allah'ın insanları ancak kendisini tanımaları için yarattığı görüşündedir. Bu gayeye ulaşma yönüyle arifler tıpkı zâhidler ve âbidlerden üstün oldukları gibi âlimlerden de üstündürler. Diğer bir deyişle marifetullah ilmi, akıl vasıtasıyla elde edilen bilgilerden üstündür. Marifete ulaşmak ise ancak Allah'ın istediği doğrultuda bir yaşantıya sahip olmaktan geçer. Bu bağlamda şeriatın hayata aktarılmasıyla şekillenen marifet anlayışından hareketle Hacı Bektaş'ın, sünni tasavvuf geleneğinin Anadolu'daki bir temsilcisi olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hacı Bektaş Veli, Marifet, Marifetullah, Arif, Epistemoloji.

Abstract

Hacı Bektaş Veli is a person who had important effects on the formation of the religious and mystical thought of Anatolia. Understanding his şüfî thought and mission is important for analyzing the Turkish-Islamic thought. The concept of ma'rifa (interior knowledge) forms the basis of Hacı Bektaş's şüfî thought. In this context, the present study focuses on the emphasis on adherence to Sharia on the way to ma'rifa in his şüfî thought, the sect and ma'rifa maqâms obtained with the implementation of the Sharia, then the heart as a mean of attaining ma'rifa, and finally the 'arif's as a class that has attained ma'rifa. Thus, the place and importance of ma'rifa in the epistemology of Hacı Bektaş Veli was determined. It was also possible to compare him with the şüfî tradition he was attached. Ma'rifa, which is more valuable than the knowledge obtained by reason and transmission in şüfism, is the key concept of Hacı Bektaş Veli's şüfî thought and epistemology. Hacı Bektaş Veli designed the şüfî education system in line with the idea of four doors and forty-maqâms. The mürid (disciple), who started his şüfî progress with the Sharia gate, reaches the ma'rifa maqâms after the tariqa gate. Thus, while educating his nafs (soul), he also finds the opportunity to open the curtains of the ghayb (unknown) world by purifying his nafs. In this process, a mürid who follows the path of şüfism acquires the qualifications of being an 'âbid (worshipper), zâhid (renunciant), 'arif (wise) and muhib (admirer). In this context, the 'arif is in a position ahead of the 'âbids and zâhids in terms of the distance he has covered in reaching the ma'rifatullah. According to Hacı Bektaş Veli, God created people only so that they could know themselves. In terms of reaching this goal, the 'arif's are superior to the 'âlims (religious scholar), just as they are superior to the 'âbids and zâhids. In other words, the knowledge of ma'rifatullah is superior to the knowledge obtained through the mind, and the 'arif's who have this knowledge are also in a superior position to the 'âlims. According to Hacı Bektaş, Veli attaining ma'rifa is only possible through having a life in line with Allah's will. In this context, it is possible to say that Hacı Bektaş Veli is a representative of the Sunni şüfî tradition in Anatolia, based on the understanding of ma'rifa shaped by the transfer of Sharia to life.

Keywords: Taşavvuf, Hacı Bektaş Veli, Ma'rifa, Ma'rifatullah, Arif, Epistemology.

* Geliş Tarihi/Recieved: 10.01.2022, Kabul Tarihi/Accepted: 09.02.2022, DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.103.005>.

** Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, mahmud.erkaya@hbv.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3981-4688>.

Giriş

Tasavvufta bilginin vasıtası, akıl ve naklin yanında kalptir. Tasavvuf ehli, bilgiye ulaşma bağlamında aklın ve naklin verilerini kabul eder, kendi ilimlerinde temel bir kaynak olarak görürler. Fakat bunları bilgiye ulaşmada yeterli görmezler. Onların yanında bir de kalple elde edilen ve keşf, ilham ve rüya gibi farklı vasıtaları da bilgiye ulaşmada temel bir araç telakki ederler. Bu bağlamda marifet de mahiyet itibariyle akli aşan bir bilgi olup kalp vasıtasıyla elde edilir. Tasavvuf terminolojisinde, marifetullah “Allah bilgisi” kalıbında tamlama yapılarak kullanıldığı gibi yalnızca marifet terimiyle de ifadesini bulmaktadır. Sözlükte “bilmek, tanımak, ikrar etmek ve bir şeyi tefekkür ederek idrak etmek” gibi anlamlara gelen¹ marifet, bu yönüyle ilim kavramına yakın bir kullanıma sahiptir. Bununla birlikte marifetin daha çok Allah hakkındaki bilgi için kullanıldığı görülmektedir. Dilbilimcilere göre beşerin Allah hakkındaki bilgisinin onun zatını idrak vasıtasıyla değil ancak yarattıkları üzerinde tefekkür etmek suretiyle sınırlı bir şekilde gerçekleşebileceği için marifet kelimesi kullanılır.² Tasavvufta ise marifet yalnızca tefekkürle elde edilen bir bilgi değildir. Marifet ancak akıl ve tefekkürün ulaşmadığı noktada kalp vasıtasıyla keşf, ilham ve müşâhede gibi manevi tecrübeler sonucunda ulaşılan bilginin adıdır. Bu bilgiye giden yol, riyâzet ve mücâhedeyle kişinin kalbini tasfiye etmesi ve gönlünün önündeki perdelerin açılmasından geçmektedir. Tasavvufta, vahiy, ilham, müşâhede, mükâşefe, tecellî, basîret, fetih, yakîn ve rüya gibi kavramlar yakın anlam alanlarına sahip olarak marifet kapsamında değerlendirilir. Kalp vasıtasıyla elde edilen bu bilgi, sufilerce akılla ulaşılan bilgiden daha kesin ve üstündür. Diğer bir deyişle arifler, gerek ulaştıkları bilgi çeşidi gerekse bu bilgilerin kesinliği itibariyle her zaman için âlimlerin önünde ve daha ayrıcalıklı bir konumdadırlar.³

¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir vd. (Kahire: Dâru'l-maârif, ts.), 22/2897; Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî el-Haneî Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Refik el-Acem (Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996), 2/1583; Süleyman Uludağ, “Marifet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/54.

² Ebü'l-Kâsim Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 331; Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürçânî, *Mu'cemü'l-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Münşâvî (Kahire: Muhammed Sıddîk el-Münşâvî Yay.), 185.

³ Bk. Ebü'l-Hasen Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh, 2010), 331, 332, 440; Ebü'l-Kâsim Zeynülsîlâm Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Halil el-Mansûr (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 342; Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: Otto, 2017), 208; Ahmet Taşğın, “Geleneksel İrfan Diliyle Alevi Bektaşî Metinlerinin Anlatılma İmkani”, *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi* 6 (2012), 54. Tasavvuf büyüklerinin marifet anlayışlarına dair günümüzde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazılarını şöylece sıralayabiliriz: M. Necmettin Bardakçı, “İsmail Hakkı Bursevî'nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 84; Ali Bolat, “Muhâsibî (ö. 243-857)'ye Göre Marifetin Unsurları”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* II/4 (2000), 128; İhsan Soyaldı, “Tasavvufta Aşk ve Marifet”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 203; Betül Gürer, “Divân-ı Hikmet'te Arifliğin Gereklere ve Marifetin Tahsili”, *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Yy. Medeniyet Merkezi Konya I* (2020), 105-115; Yakup Pekdoğru, *Erken Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Marifet 4. - 5. Yüzyıllar* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2020); Salih Çift, “Sufilere Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet”, *XVII. Kalam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu* 1 (2012), 217-232; Bedriye Reis, *Gazâli'de Ahlâk-Marifet İlişkisi* (Bursa: Emin Yay., 2011); M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Ma'rîfetin İfadesi* (İstanbul: İnsan Yay., 2011); Ahmet Murat Özel, “Marifetullahın İmkân ve İfadesi -Köstendilli Süleyman Şeyhî Örneği-”, *Câmî-i Rûm-ili: Köstendilli Süleyman Şeyhî*, (2020), 183-190; Ramazan Emektar, “İbn Acîbe'nin Marifet Anlayışı”, *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VII/2 (2021), 1121-1148. Hacı Bektaş Velî'nin bilgi ve marifet anlayışına dair müstakil bir çalışma bilebildiğimiz kadarıyla bulunmamaktadır.

7./13. yüzyılın isminden çok söz edilen sufilerinden Hacı Bektaş Veli'nin (ö. 669/1271) tasavvuf düşüncesinde de marifetin önemli bir yeri vardır. Onun tasavvufi eğitim sisteminin merkezinde yer alan dört kapı kırk makam anlayışının kapılarının birinin marifet kapısı olmasının yanında gerek tasavvuf ehli gerekse Allah yolunda ilerlemekte olan ümmetin içerisinde irfan sahiplerinin her zaman ayrı bir yeri olmuştur. Ariflerin üstünlüğü hiç şüphesiz ulaştıkları bilginin kıymetiyle doğrudan ilişkilidir. Bu bakımdan Hacı Bektaş Veli'yi anlamak, onun marifet anlayışını kavramaktan geçmektedir. Bu çalışmada, Hacı Bektaş'a ait olduğu ifade edilen temel eserlerden hareketle onun marifet anlayışı tespit edilmeye çalışılacaktır. Her ne kadar Hacı Bektaş'a aidiyeti konusunda bazı tereddütler olsa da ona atfedilen eserler, Hacı Bektaş'ın tasavvuf düşüncesi etrafında oluşan geleneği bizlere aktarmaları açısından önemlidir.

Hacı Bektaş Veli'nin eserlerinin başında hiç şüphesiz *Makâlât* adlı eseri gelmektedir. *Makâlât*, Hacı Bektaş'ın en yaygın ve en bilinen kitabıdır.⁴ Hacı Bektaş'ın dört kapı kırk makam anlayışını açıkladığı bu eserde onun bir taraftan marifeti dört kapıdan biri olarak takdim ettiği diğer taraftan da arifler üzerinde önemle durduğu görülmektedir. Mahmud Esad Coşan'ın *Makâlât*'ı yayımlarken ulaştığı Arapça aslı nüshada Türkçesinde bulunmayan bazı detaylar dikkat çekmektedir.⁵ Özellikle marifet makamlarının açıklanırken ilgili hadisleri de zikretmiş olması, bu nüshayı diğerlerinden ayırmaktadır. Bunun için makalede zaman zaman Arapça nüshadaki bu ilave bilgilere de işâret edilmiştir.

Hacı Bektaş'ın marifet anlayışını tespit için ikinci önemli kaynak *Kitâbü'l-Fevâid*'dir.⁶ Bu eserin, her ne kadar Hacı Bektaş'a aidiyetinde şüpheler bulunsun da fikir ve muhteva itibarıyla *Makâlât* ile benzerlik arz ettiği görülmektedir.⁷ Bu durum, eserin Hacı Bektaş'ın tasavvuf düşüncesini bizlere yansıtabileceği anlamına gelmektedir. *Fevâid*'de, marifetle ilgili önemli tanımların yer almasının yanı sıra marifetin gerekleri, marifete ulaşmak için kalbin temizlenmesinin lüzümü, marifetullahın önemi ve ariflerin üstünlükleri gibi konular üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla bu eser, Hacı Bektaş'ın marifet anlayışına dair temel bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Hacı Bektaş'a atfedilen *Fatiha Süresi Tefsiri*⁸, *Besmele Tefsiri*⁹, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye*¹⁰ gibi eserlerde ise satır aralarında marifet kavramına temas edildiği görülmektedir.

Hacı Bektaş Veli'nin eserlerinde marifeti elde etmek hususunda şeriatla amel etmeye ayrı önem vermesi sebebiyle bu çalışmada Hacı Bektaş'ın marifet anlayışı, öncelikle şeriat – hakikat ayrımı üzerinden temellendirilecektir. Ardından marifete ulaşmada bir vasıta olarak kalp konusuna değinildikten sonra marifetin mahiyeti, dört kapı kırk makam arasındaki konumu ve son olarak da marifet ve ariflerin Hacı Bektaş'ın tasavvuf düşüncesindeki yeri ve önemi üzerinde durulacaktır.

⁴ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2021); Mahmud Esad Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât* (Ankara: Seha Neşriyat, ts.).

⁵ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119.

⁶ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Baki Yaşa Altınok (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

⁷ Mahmud Esad Coşan, "Hacı Bektaş'ın Eserleri", *Makâlât* (Seha Neşriyat, ts.), LX.

⁸ Hacı Bektaş Veli, *Fâtiha Süresi Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Baki Yaşa Altınok (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

⁹ Hacı Bektaş Veli, *Besmele Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Hamide Turan (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

¹⁰ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*, çev. Gıyasettin Aytaş (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010).

1. Marifete Giden Yol: Şeriatla Bağlılık

Tasavvuf literatüründe marifetullah insanın yaratılış gayesi olarak telakki edilir. Diğer bir deyişle Allah Teâlâ insanları ve cinleri ancak kendisini tanımaları için yaratmıştır.¹¹ Marifetullah ulaşmanın, yâni Allah'ı tanımının yolu ise şeriatla tam anlamıyla *ittibadan* geçmektedir. Şeriat, “İslâm’a ait dini, ahlâkî ve hukûkî hükümler bütünüdür.”¹² Bu anlamda tasavvuf, şeriat ve hakikat birlikteliğinden oluşur. Hakikat ise Allah’ın, kuluna bazı ilâhî gerçekleri ve sırları bildirmesi, bunun yanında kulun Rabbinin birtakım tecellilerini müşâhede etmesini kapsamaktadır. Hakikat, şeriat ile amel etmenin akabinde gerçekleşmektedir. Kul Allah’ın emir ve yasaklarına riayet üzere bir yaşayış sergilediğinde buna mukabil Allah da ona gayb hazinesinden birtakım ikramlar lütfedecektir.¹³ İşte bu ikramlar tasavvufta hakikat olarak değerlendirilmektedir.¹⁴ Marifet ise bu hakikatlerin bilgi boyutudur. Bu bağlamda “Uğrumuzda mücâhede edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza (hakikata) iletceğiz.”¹⁵ âyetindeki mücâhede şeriatla tekabül ederken kulunu yollarına iletmesi ise hakikat kapsamında değerlendirilir.¹⁶ Yine “Ey iman edenler! Eğer takva sahibi olursanız; O, size furkan (hakikat/iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış) verir.”¹⁷ âyetindeki takva sahibi olma şeriatla, bunun neticesinde kula nasip edilen furkan ise hakikata karşılık gelmektedir. Marifet ise hakikatin bilgi boyutudur. Tasavvuf kaynaklarında sıklıkla zikredilen “Allahu Teâlâ bildikleriyle amel eden kimseye bilmediklerine dair ilmi öğretir.”¹⁸ rivayeti, marifete giden yolun şeriatla geçtiğini göstermektedir.

Hacı Bektaş Veli’nin de hakikat ve marifet kapsamında üzerinde önemle durduğu husus şeriatla olan bağlılıktır. Nitekim rivayet edildiğine göre o, hakikatin sırlarından bahsetmek istediğinde sözlerine Hz. Peygamber’e atfedilen “Şeriat sözlerim, tarikat eylemlerimdir.” rivayetini¹⁹ zikrederek başlamaktadır. Böylece o Hak yolunun taliplilerinin marifet ve hakikat yolunda şeriat dairesi içerisinde olgunlaşmış bir tasavvuf anlayışına ve karaktere sahip olmalarını amaçlamaktadır. Rivayet, daha tafsilatlı bir yorumuyla *Fevâid*’de şöyle geçmektedir: “Şeriat, sözlerimdir. Tarikat, işlerimdir. Hakikat hâllerimdir. Marifet, sermayemdir. Fazilet dinimdir. Sevgi, esasımdır. Şevk, yol bineğimdir. Havf, refikimdir. İlim silahımdır. Tevekkül elbisemdir. Kanaat hazinemdir. Sıdk, menzildir. Yakîn sığınağımdır. Fakr övüncümdür; onunla diğer peygamberlere karşı övünürüm.”²⁰ Rivayetin Hz. Peygamber’e aidiyeti meselesinden bağımsız olarak burada Hacı Bektaş’ın marifete yaklaşımı önem arz

¹¹ Örn. Bk. Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsi Serrâc, *el-Lüma’ fî târihi’l-tasavvufi’l-İslâmî*, thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2007), 38; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 12; Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, 331; Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 61.

¹² Talip Türcan, “Şeriat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yay., 2010), XXXVIII/571.

¹³ Bk. Mehmet Yıldız, “Gayb Meselesi ve İbn Berrecân’ın Keşfi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014), 379.

¹⁴ Bk. Mahmud Esad Erkaya, “Tasavvufta Hakikat Kavramına Kaynak Olması Yönüyle Hârîse Hadisi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 151.

¹⁵ Ankebût, 29/69.

¹⁶ Bk. Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, 263, 440; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 133.

¹⁷ Enfâl 8/29. Bk. Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’ d-dîn* (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2013), 3/31.

¹⁸ Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtu’l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996), 10/15. Bu rivayet tespit edebildiğimiz kadarıyla temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

¹⁹ Temel hadis kaynaklarında bulunmamıştır. Ayrıca bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000), 325.

²⁰ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 25.

etmektedir. Rivayette marifet sermaye olarak nitelendirilmektedir. Hakikat yolunda ilerleyen salikin *seyr ü sülûk* (tasavvufî yolculuk) süresince elde ettiği ilâhî bilgi ve tecrübelerin bu anlamda birer sermaye olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Marifet ise şeriatla riayetle elde edilmektedir. Hacı Bektaş, kendisine “Tarikatten bahsetmek kime düşer?” diye sorulduğunda “Dışı yeryüzündeki insanlara arz edildiği takdirde dışında şeriat açısından hiçbir kusur bulamadıkları ve içi gökyüzündekilere arz edildiğinde içinde de bir eksiklik bulamadıkları kişiye düşer.”²¹ şeklinde cevap vermesi de bu hususu desteklemektedir.

Öte yandan Hacı Bektaş, marifeti bir ağaca benzetir. “Marifet ağacının başı tevhiddir.²² Özdeki imandır. Kökü yakınlık ve tevekküldür. Budakları nehy-i münker, suyu havf ve recâ, yemişleri ilim, yeri mü'minlerin gönlüdür. Başu arştan yukarıdadır.”²³ Hacı Bektaş'ın bu ifadeleri, doğru bir inanç olmaksızın marifete ulaşmanın mümkün olmayacağı anlamına gelir. Bunun için dinin emir ve yasaklarına riayet etmek önem arz eder. Hacı Bektaş şeriatın ilkelerine o kadar önem verir ki bunu bir teşbihle anlatır: Ona göre “Bir kuyuya bir damla içki damlasa, o kuyunun suyunu bir defa çıkarıp başka yere dökseler, o suyun döküldüğü yerde ot bitse ve o otu koyun yese takvâ ehlinin sözüne göre o kuyunun eti haramdır.”²⁴ Çünkü temelinde içki vardır. İçkinin olduğu yerde hayır yoktur. Dikkat edilirse Hacı Bektaş tasavvufî düşüncesini ilk olarak şeriat kapısıyla başlatmaktadır. Bu sebeple şeriatın temel ilkelerine riâyet etmeksizin tasavvuf yolunda ilerlemek mümkün değildir. Şeriatın sonra tarikat kapısına, sonrasında ise marifet kapısına ulaşılacaktır.

2. Marifet Kapısı ve Makamları

Hacı Bektaş Veli'ye göre kul Allah'a kırk makamda ulaşır. Bu makamların onu şeriat, onu tarikat, onu marifet ve onu da hakikat kapısı içindedir. *Makâlât*'ta yer alan dört kapı ve kırk makam şöyledir:

Şeriat makamları: 1. İman etmek. 2. İlim öğrenmek. 3. Zekât vermek, oruç tutmak, haça gitmek, cihad etmek ve cünüplükten temizlenmek. 4. Helal kazanıp faizi haram bilmek. 5. Evlenmek. 6. Hayız ve nifas halinde cinsel ilişkiyi haram bilmek. 7. Sünnet-i cemaat. 8. Şefkat. 9. Temiz giymek ve temiz yemek. 10. İyiliği emretmek ve yaramaz işlerden sakınmak.

Tarikat makamları: 1. Tevbe. 2. Mürid olmak. 3. Saçları tıraş etmek ve tarikata uygun elbise giymek. 4. Cihad aşkıyla yanmak. 5. Hizmet etmek. 6. Havf. 7. Recâ. 8. Hırka, zenbil, makas, seccade, tesbih, ibret ve hidâyet. 9. Nasihat ve muhabbet sahibi olmak. 10. Aşk, şevk, fakirlik ve cân.

Marifet makamları: 1. Edeb. 2. Korku. 3. Perhizkârlık. 4. Sabır. 5. Utanmak. 6. Cömertlik. 7. İlim. 8. Miskinlik. 9. Marifet. 10. Kendini bilmek.

Hakikat makamları: 1. Toprak olmak. 2. Yetmiş iki milleti ayıplamamak. 3. Elinden geleni men etmemek. 4. Dünya içinde yaratılmış her nesneye karşı emin olmak. 5. Mülkün mutlak sahibi Allah Teâlâ'nın huzurunda eğilip itibar bulmak. 6. Sohbet. 7. Seyr. 8. Sır. 9. Münâcaat. 10. Müşâhede.²⁵

²¹ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 51.

²² Ahmed Yesevî benzer bir şekilde marifet ile tevhid arasında ilişki kurmaktadır. Bk. Gürer, “Dîvân-ı Hikmet'te Ârifliğin Gereklere ve Marifetin Tahsili”, 107.

²³ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 106.

²⁴ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 51.

²⁵ Bk. Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 68-81.

Hacı Bektaş'ın taksiminde şeriat makamlarının dinin zâhir yönüyle ilgili, her Müslümanın sıkı sıkıya bağlı olması gereken ilke ve uygulamaları içerdiği görülmektedir. Ardından gelen tarikat makamları ise tasavvuf yoluna giren müridin ilk adımı olan tevbeyle başlamakta ve bu yolda müridlerin yerine getirmesi gereken temel vazifeleri içermektedir. Marifet makamlarında, artık tasavvuf yolunda ilerleyen salikin ahlâkında birtakım değişikliklerin meydana geldiği ve böylece marifete ulaştığı görülmektedir. Hakikat makamlarında ise nefsin terbiye etmiş ve belirli olgunluğa erişmiş salikin insanlara faydalı olan ve toplum içerisinde herkesin emin olduğu bir mertebeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tasavvuf büyüklerine göre de güzel ahlâkın özü, insanlardan gelen ezalara tahammül etmek ve onlara hoşgörülle muamele etmektir.²⁶ Hz. Peygamber'in "Müslüman, diğer müslümanların elinden ve dilinden güven içinde olduğu kimsedir."²⁷ hadisinin yanında Hasan-ı Basri'nin (ö. 110/728) "Güzel ahlâk, güler yüz, tatlı söz ve eziyet etmekten sakınmaktır."²⁸ ve Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) "Güzel ahlâk güler yüzlü olmak, iyilik etmek ve halka eziyet etmemektir."²⁹ gibi ifadeleri Hacı Bektaş'ın dört kapı kırk makam anlayışındaki güzel ahlâk ilkesinin temellerini oluşturmaktadır. Ayrıca Hacı Bektaş'ın ifadelerine göre halka güzel ahlâkla, kendi nefsin devamlı ezmekle, âlimlerle alçak gönüllülükle, cahillerle sükût ederek, düşmanlarla yumuşaklıkla, dostlarla sözünde durmakla, küçüklerle kerametle, büyüklerle el açıklığıyla, fakir insanlarla gücün yettiğince vermekle muamele etmek marifetin de gereğidir.³⁰

Aynı düşüncenin izleri Bektaşî kültürünü yansıtan eserlerde de bulunmaktadır. Söz gelimi *Fütüvvetnâme*'de "Şeriat bir kimseye eza ve cefa etmemektir. Tarikat ikrardır ve ikrar imandandır, ikrarı olmayanın imanı yoktur. Marifet sürekli taharet üzere olmaktır ve beş vakit namazı kılmaktır. Hakikat odur ki hâkî (toprak gibi) olmaktır ve yetmiş iki millete bir göz ile bakmaktır."³¹ denilerek marifetin insanlarla olan iyi ilişkiden sonra hasıl olacağı vurgulanır. Bunun yanında marifetin temizlik ve ibadetlerle, diğer bir deyişle şeriatın gerekleriyle olan ilişkisine dikkat çekilmiştir. Şeriat makamlarıyla dinin zâhirî yönüne ağırlık vererek Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda hayatını şekillendiren mürid, tarikat makamlarıyla ahlâkını güzelleştirip nefsin terbiye ederek kalp gözünün açılması yönünde kendisini geliştirir ve nihâyetinde irfana ulaşır. Marifet makamlarıyla birlikte Allah'ın gönül gözüyle müşahedesinin ardından kişinin hakikat bağlamında Allah'a ulaşması ve O'nun veli bir kulu olması söz konusu olur. Bu bağlamda marifet makamlarının dinin zâhirinin hayata geçirilmesiyle elde edilen birtakım hasletleri içerdiği görülmektedir. Marifet makamlarının ilki edeptir. Edep, ahlâkın davranışlara yansıyan boyutudur. Esasında tasavvufun gayelerinden birisi de edepli müridler yetiştirmek ve dolayısıyla edepli bir toplum oluşturmaktır. Öyle ki Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 260/874) "Tasavvuf, tümü ile edeptir. Zira her vaktin bir edebi vardır, her makamın bir edebi vardır, her

²⁶ Bk. Mahmud Esad Erkaya, "Tasavvufî Ahlak", *Din-Ahlak Dengesi (24 Saat - 365 Gün)*, ed. Hüseyin Akyüz - Kemal Göz (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 204.

²⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim Buhârî, "el-Câmiu's-sahih", *el-Kütübü's-sitte (Mevsûatü'l-hadisi 'ş-şerif içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "İmân", 4 (No.10).

²⁸ Gazzâlî, *Ihyâu ulûmi'd-dîn*, 3/70.

²⁹ Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Şehabeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2010), 172.

³⁰ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 95.

³¹ Abdülgani Muhammed b. Alâuddîn el-Hüseynî Radavî, *Fütüvvetnâme-i Tarikat*, ed. Osman Aydın (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011), 167.

halin bir edebi vardır.”³² derken tasavvufun tümüyle edepler manzumesi olduğuna işaret etmiştir. Bu doğrultuda marifetin ilk ayağının edep olduğu anlaşılmaktadır. Hacı Bektaş Veli'ye göre insan ulaştığı makama edep ve saygı ile ulaşmış, mahrum kaldıklarını ise ancak edebi terk ederek kaçırmıştır.³³ Dolayısıyla marifete giden yolda edebinin önemli bir yeri bulunmaktadır.

Marifetin ikinci makamı ise korkudur. Korku ancak Allah'ı bilen ve tanıyan kimselerde meydana gelir.³⁴ Zira Kur'an'da “Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar.”³⁵ buyurulması da korkuyla marifet arasında sıkı bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Tasavvufta havf kavramıyla ifade edilen korku, insanın, Allah katındaki durumu hakkında hissettiği tedirginlik ve kaygı halinden doğar.³⁶ Havf, bazı sufilere göre kişinin geleceğe dair duyduğu korkuyu da ifade eder. Kul, hoşlanmadığı bir durumun başına gelmesinden korktuğu gibi arzuladığı bir şeyin elinden gitmesinden yahut onu elde edememekten korkar. Fakat bu dünyalık elde etme yahut edememe kaygısından kaynaklanan bir korku değil, daha çok Allah'ın rızasını kazanamamaktan doğan bir korkudur.³⁷ Allah'a karşı duyulan korku, dünyada yahut ahirette ondan gelebilecek ceza karşısında tedirgin olma halini de kapsayan bir korkudur.³⁸ Ayrıca bazı sufilere göre kulun Allah'a yaklaşması neticesinde O'nun yüceliğini, azametini, heybet ve kudretini müşâhede etmesiyle birlikte onu korku ve ürperti hali kuşatacaktır.³⁹ Kulun Rabbinin azameti karşısında hissettiği korkunun yanında *Fevâid*'de geçtiğine göre bu makamdaki korkunun bir çeşidinin de dervişlerin iç dünyasından korkmak olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Bu korku, dervişlerin bir anlamda Allah'a ulaşma yolunda gösterdikleri gayretleri dolayısıyla Allah'ın veli kulları olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Hz. Peygamber'in “Üstü başı perişan, hor ve hakir görülen bazı insanlar vardır ki onlar yemin ederek, ‘Allahım, şunu şöyle yap!’ diye bir talepte bulunsalar talepleri gerçekleşir.”⁴¹ hadisinde ifade edilen bu topluluğun içerisine Rablerine gönülden bağlı derviş zümreleri de dahil olmalıdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in “Müminin firâsetinden korkun. Çünkü o, Allah'ın nuruyla bakar.”⁴² hadisi de bu korkuyla ilişkilendirilebilir. Dervişler Allah'ın sevgili kullarıdır. Dolayısıyla onların firâsetlerinden korkmak da bu makamdaki korkunun anlam alanına girmektedir.

Üçüncü makam perhizkârlık olup en genel anlamıyla Allah'ın yasak ettiği şeylerden kaçınmayı ifade etmektedir. Mürid, nefsinin terbiye etmek için akla ve hayale gelen her türlü yasaklı fiil ve düşünceden sakınıp uzak durmalıdır.⁴³ Bununla birlikte meşru sınırlar dairesindeki bazı arzu ve isteklerin de sınırlandırılması nefsin terbiye edilmesi için bir müddet de olsa lüzumlu görülmüştür. Zira nefis terbiyesi, açıklık ve

³² Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 103.

³³ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 118.

³⁴ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119.

³⁵ Fâtır 35/28.

³⁶ Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, I, 766; Kara, “Havf”, *DİA*, XVI, 528.

³⁷ Dünyalık kaygılar kapsamındaki bir değerlendirme için bk. Mehmet Yıldız, “Geleceğin Korkusunu Geçmişin Hüznünü Taşımayan İnsan: İbnü'l-vakt”, *Sufiyye* 11 (2021), 89.

³⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 161.

³⁹ Örn. Bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 89.

⁴⁰ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 39.

⁴¹ Ebü'l-Hüseyn en-Nisâbüri Müslim, “Sahih”, *el-Kütübü's-Sitte (Mevsiatü'l-Hadisi's-Şerif içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülâziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), “Bir”, 138; Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, “el-Câmi”, *el-Kütübü's-Sitte (Mevsiatü'l-Hadisi's-Şerif içerisinde)*, thk. Sâlih b. Abdülâziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), “Menâkıb”, 54.

⁴² Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'an”, 15, (No. 3127); Ebü'l-Kasım Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye), 8/102.

⁴³ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 40.

kanaatkârlık marifete giden yolda önemli bir usüldür. *Makâlât*'ın Arapça nüshasında Hz. Peygamber'e atfolunan "Açlık gök gürültüsüne, kanaatkârlık buluta benzer. Nasıl gök gürültüsü ve bulut yağmura sebep teşkil ederse kanaatkârlık ve açlık da derin ve ince düşünme (hikmet) ile marifete sebep olur."⁴⁴ rivayeti de bu hususa işaret etmektedir. Mutasavvıflardan Bâyezîd-i Bistâmî'ye (ö. 234/848) marifeti nasıl elde ettiği sorulduğunda "Aç bir karın ve çiplak bir bedenle" diyerek cevap vermesi de marifete ulaşmada az yemenin önemli bir işlevi olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵ Bistâmî'nin bu anlayışıyla paralel bir şekilde Hacı Bektaş'ın marifet kavramıyla yakın ilişkisi dolayısıyla az yemek bağlamındaki perhizkârlığı marifet makamları arasında saydığı söylenebilir.

Dördüncü makam sabırdır. Sabır, başa gelen sıkıntı ve belâlar karşısında tahammül ederek direnç göstermeyi ve olumsuzlukları olumlu kılmak için dayanıklı olmayı ifade eder.⁴⁶ Bu makamda Allah'ın emir ve yasaklarına tâbi olma yolunda gösterilen sabır kişiyi marifete ulaştıracaktır. Sabırdan sonraki makam utanmak, yani hayâdır. Hayâ, nefsin, utanarak ve kınanma korkusuyla her türlü çirkinliği terk etmesini ifade etmektedir.⁴⁷ Peygamber (sas) "Hayâ imandandır."⁴⁸ buyurarak hayâ ile Allah'a olan iman arasındaki bağa işaret etmektedir.⁴⁹ Allah'ı gerçek manada tanıyan kimseler ona daha sağlam bir iman ile inanacaktır. Buradan hayâ sahibi olan kulların aynı zamanda marifetullah konusunda da ileride oldukları anlaşılmaktadır.

Altıncı makam cömertliktir. Cömertlik, Kur'an'da "Kim nefsinin aşırı cimriliğinden korunursa işte o topluluk kurtuluşa erenlerdir."⁵⁰ gibi âyetlerle bir kurtuluş vesilesi olarak sunulup teşvik edilmektedir.⁵¹ Hacı Bektaş'a göre cömertlik dört çeşittir. İlki mal cömertliği olup zenginlerin cömertliğidir. İkincisi ten cömertliği olup gazilerin cömertliğidir. Üçüncüsü cân cömertliği olup âşiklerindir. Dördüncüsü ise gönül cömertliği olup ariflerindir. Bu anlamda esas yapılması gereken kişinin gönlünü Allah'a çevirmesidir. "Zira edep korkuyu, korku perhizkârlığı, perhizkârlık sabrı, sabır utanmayı, utanmak cömertliği, cömertlik miskinliği, miskinlik ilmi, ilim marifeti, marifet cânı, cân akılı, akıl ise Allah'ı sevecektir."⁵² Peygamber (sas) de "Cömertlik cennete bir ağaçtır. Dalları dünyaya sarkmıştır, onları tutanları cennete sevk eder."⁵³ buyurarak cömertliğin önemine işaret etmektedir.⁵⁴ Hacı Bektaş'ın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla maddî düzlemdeki cömertlik insanı gönül

⁴⁴ Bk. Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119. *İhyâü ulûmi 'd-dîn*' de (مَثَلُ الْجَوْعِ مَثَلُ الرَّعْدِ وَمَثَلُ الْقَنَاةِ مَثَلُ الْمَحَابِ وَالْحِكْمَةِ) şeklinde bir rivayet bulunmakta fakat hadis olduğu belirtilmemektedir. Bk. Gazzâlî, *İhyâü ulûmi 'd-dîn*, 3/111. Tahrir çalışmalarında ise rivayetin hadis değil Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin sözü olduğu ifade edilmektedir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed Haddâd, *Tahrîcü ehâdisi İhyâü ulûmi 'd-dîn* (Riyad: Dâru'l-Âsime li'n-Neşr, 1987), 4/1604 (No. 2491). Hz. Peygamber'in yemek kültürü ile ilgili rivayetler için bk. Hüseyin Akyüz, "Rivayetler Işığında Hz. Peygamber'in Beslenme Kültürü", *Aşçı Dede Ateşbaz-ı Veli*, (2020), 73.

⁴⁵ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye (İlk Zâhid ve Süfiler)*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2018), 39.

⁴⁶ Bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 273; Ebû'l-Fez Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965), I-XL/12/271.

⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 270; Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rifât*, 83.

⁴⁸ Müslim, "İmân", 59 (No. 154).

⁴⁹ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119.

⁵⁰ Teğâbûn 64/16.

⁵¹ Bk. Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 41.

⁵² Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 60.

⁵³ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *el-Câmiu li-şuabi'l-îmân*, thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 13/307 (No. 10375).

⁵⁴ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119.

cömertliğine götürmektedir. Ariflerin cömertliği olan gönül cömertliğinin gönülden Allah'tan gayrısını çıkartıp yalnızca Allah'a yönelmekle gerçekleşmesi muhtemeldir. Mâsivâdan arındırılması ise gönlün marifete hazır hale gelmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla cömertliğin marifet makamları arasında önemli bir yeri bulunmaktadır.

Yedinci makam ilimdir.⁵⁵ Marifet yolunda ilim sahibi olmak da önemli bir meziyettir. *Makâlât*'ın Arapça nüshasında Hz. Peygamber'e atfolunan "Dünyanın durması dört şey üzerinde ve onlar sayesinde: Âlimlerin ilmi, hükümdarların adaleti, cömertlerin el açıklığı ve yoksulların duaları."⁵⁶ ve "Allah, cahili dost edinmez, dost edindiğini ilminden dolayı dost edinmiştir."⁵⁷ gibi rivayetler, ilmin kıymetini vurgulamaktadır. Hacı Bektaş'a göre marifet ilmin, Allah'a yakınlık ise muhabbetin meyvesidir. Gerçek dosttan başka bir dost istemek sevginin yok olması ve marifetin yitip gitmesi demektir.⁵⁸ Dolayısıyla marifete ulaşmak isteyen salikin öncelikle ilim öğrenmesi gerekmektedir.

Sekizinci makam miskinliktir. Hacı Bektaş'a göre Hz. Peygamber "Allah'ım beni miskin olarak yaşat ve miskinler topluluğu içinde haşreyle."⁵⁹ buyurarak miskinler zümresinin güzelliğine işaret etmiştir. Hacı Bektaş, miskinlikle ilgili detaylı açıklama yapmamıştır. Fakat tasavvuf kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla burada miskinlikten yoksul, uyuşuk, insanlara el açan bir yaşam tarzı kastedilmemektedir. Esasında miskinlik tasavvufta daha çok fakr kavramıyla ifadesini bulan bir kavramdır. Fakr, muhtaç olma halidir. Bu, maddî anlamda yoksullukla ilişkilendirilebileceği gibi esas olarak manevî yönüyle kulun Allah Teâlâ karşısındaki muhtaçlığını ifade etmektedir.⁶⁰ Diğer bir deyişle maddeten veya mânen ihtiyaç duyulan şeyin elde olmaması durumuna fakr denilmektedir.⁶¹ Dünyalığa değer vermemenin bir yansıması olarak maddî düzlemde de kişinin fakir ve miskin olması söz konusu olabilir. Fakat bu, talep edilen ve teşvik edilen bir durum değildir. Burada teşvik edilen husus, kulun Allah'a her daim muhtaç olduğu şuurunda olmasıdır. Nitekim Kuşeyrî, fakrın, "evliyanın şîârı, asfiyânın süsü ve ziyneti, enbiya ve muttakiler için Hak Teâlâ'nın seçimi" olduğunu belirterek fakrı üstün bir mertebe olarak takdim etmektedir.⁶² Marifete ulaşmada insanın benlikten geçmesi ve her türlü varlık düşüncesinden sıyrılıp Allah karşısındaki muhtaçlığının şuurunda olması temel bir ilkedir. Bundan dolayı olmalı ki Hacı Bektaş da marifet makamları arasında miskinliği saymıştır.

Dokuzuncu makam marifet olup gönle riâyet etmeyi içermektedir. Zira Hacı Bektaş'a göre Peygamber (sas) "Mü'min kulun kalbi Allah'ın arşındır."⁶³ buyurarak bu hususu vurgulamıştır.⁶⁴ Kalbe riâyetin nihai boyutu ise kişinin kendini bilmesinden

⁵⁵ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 78.

⁵⁶ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119. Rivayet, hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

⁵⁷ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119. (ما اتخذ الله من ولي جاهل ولو اتخذه لعلمه) şeklinde geçen rivayetin hadis kaynaklarında bulunmamasıyla birlikte manasının doğru olduğu ifade edilmiştir. Bk. Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdülhâdi Aclûni, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-İlbâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351), 2/180 (No. 2185). Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Ali el-Karî, *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbâri'l-mevzûa* (Beyrut: Dâru'l-Emâne, 1971), 302 (No. 399).

⁵⁸ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 63.

⁵⁹ İbn Mâce, "Zühhd", 6 (No. 4126); Tirmizî, "Zühhd", 37 (No. 2352); Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119.

⁶⁰ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 180.

⁶¹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 37/3444; Cürcânî, *Mu'cemü'l-ta'rifât*, 142.

⁶² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 303.

⁶³ Rivayetin hadis olmadığı ifade edilmektedir. Bk. Ebü'l-Fezâil Hasen b. Muhammed Sâğâni, *Mevzû'âtü's-Sâğâni*, ed. Necm Abdurrahman Halef (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1985), 50 (No. 70).

⁶⁴ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119.

geçmektedir. Bundan dolayı onuncu makam kendini bilmek yâni nefsi tanımaktır.⁶⁵ Hacı Bektaş'a göre Peygamber (sas) "Nefsini bilen Rabbini bilir."⁶⁶ yani "Yokluk ile nefsi bilen varlık ile Rabbini bilir."⁶⁷ buyurarak marifetullahı elde etmek için kişinin kendini bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁶⁸ Bu bağlamda kişinin nefsinin değersiz görmesi ve onun karşısında halkı üstün görmesi, bunun bir gereğidir.⁶⁹ Hacı Bektaş'a göre Allah'ı bilmek ancak kişinin kendisini bilmesiyle mümkündür.⁷⁰ "Arif kimdir?" diye sorulunca, "Arif yırtık pırtık derviş giysisiyle, seccadeyle arif değildir. İbadeti adet edinmiş olan da arif değildir. Arif yok olandır."⁷¹ Hacı Bektaş'ın ifadesiyle arifin yok olması, Allah'ın yüceliğini idrak eden kulun, onun karşısında kendisine hiçbir değer atfetmemesini ifade ediyor olmalıdır. Bu bağlamda arif, Allah'ın varlığı karşısında kendi varlığına kıymet vermeyen hatta kendi varlığının farkında olmayan kişi olarak anlaşılır. Yine Hacı Bektaş, "Bir sanıdan ibaret olan varlık yok olmadıkça gönül gözü kıskançlık iğnesi dışında bir şeyle dikilmez ve can halvethanesi cananın görüntülerinin mumuyla aydınlanmaz."⁷² diyerek varlıktan geçilmedikçe gönül gözünün açılmayacağı ve Hakk'ın tecellisinin gerçekleşmeyeceğini vurgular. Hacı Bektaş, kendini bulmak isteyen kimsenin Allah'a yaslanması ve tam anlamıyla Allah'a tevekkül etmesi gerektiğini vurgular. İşte o zaman hem kendisini hem de Rabbini bulabilecektir.⁷³

Hacı Bektaş Veli'nin açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla marifet makamlarının her biri marifetullahı ulaşımda salikin uyması gereken temel ilkelere işaret etmektedir. Edep, tasavvuf yolunda ilerlemenin temelini oluştururken havf hali, ancak Allah'ı tanıyan kimselerde meydana gelebilmekte, perhizkârlık marifete ulaşımda maddî anlamda da bir çaba olması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca sabır marifete giden yolun ilk basamaklarından Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmede gösterilen metaneti simgelemektedir. Hayânın kaynağının iman olması, aynı zamanda bu kaynağın marifet olabileceği anlamına gelmekte, cömertliğin gönül cömertliği boyutu, ilmin marifete ulaşmak için gerekli bir unsur, miskinliğin ise benlikten geçmek için kulun Rabbi karşısındaki acizliğini fark etmesi olduğu anlaşılmaktadır. Salikin gönlüne riayet etmesi anlamına gelen marifet makamının ve son olarak kişinin kendisini bilmesinin ise marifetullahı elde etmek için zaruri olduğu anlaşılmaktadır. Gerek fiilî boyut gerekse düşünsel alanda insanın benliğinden geçerek Allah'ın yüceliğini ve kudretini idrak etmesiyle birlikte salikin marifetullah kapsamında bilgi sahibi olması mümkün görünmektedir.

⁶⁵ Dört kapı kırk makamın taksimi, Ahmed Yesevî, Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'da bazı farklılıklar arz etmektedir. Söz gelimi Hacı Bektaş'ın marifet kapısı kapsamında ele aldığı makamlar, fenâ olmak, dervişliği kabul etmek, her işe tahammül etmek, helâl ve güzel istekte bulunmak, marifet kılmak, şeriat ve tarikatı ayakta tutmak dünyayı terk etmek ahireti seçmek, vücut (varlık) makamını bilmek ve hakikat surlarını bilmektir. (Hoca Ahmed Yesevî, "Fakr-nâme", *Yesevî'nin Fakr-nâmesi*, ed. Kemal Eraslan (Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016), 52. Ayrıca bk. Abdurrahman Güzel, "Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'da Dört Kapı Kırk Makam", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 41 (2007), 19-159.) Aynı tasavvufî düşünce geleneğinden gelen şüfilerin makamları farklı tasnif etmeleri, bireysel tecrübeleri, yaşadıkları coğrafya ve muhataplarının durumu gibi etmenlerle ilişkili olarak irşadta takip ettikleri usullerde önceliklerinin değişmesi sebebiyle olmalıdır.

⁶⁶ Rivayetin hadis olmadığı, Yahyâ b. Muâz er-Râzî'ye ait bir söz olabileceği ifade edilmektedir. Bk. Ali el-Kari, *el-Esrârü'l-merfûa*, 352 (No. 507); Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/262 (No. 2532).

⁶⁷ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 41.

⁶⁸ Coşan, *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*, 119.

⁶⁹ Radavî, *Fütüvvetnâme-i Tarikat*, 71.

⁷⁰ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 56.

⁷¹ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 77.

⁷² Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 73.

⁷³ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 429.

3. Marifetin Vasıtası: Kalp

Tasavvufta marifete kalp vasıtasıyla ulaşılır.⁷⁴ Hacı Bektaş Veli'ye göre insanın ikisi başta ikisi de gönülde olmak üzere dört gözü bulunmaktadır. İnsan nasıl ki baş gözüyle halkı (yaratılmışları) görüyorsa gönül gözüyle de Hâlîk'ı (yaratıcıyı) müşâhede edebilmektedir.⁷⁵ Hacı Bektaş'a atfedilen eserlerden *Erkännâme*'de marifetin bir mana olduğu vurgulanır. Mana ise Yüce Allah'ın cemalini görmektir. Herkes Allah'ın cemalini görmeyi arzular. Ancak Hak Teâlâ ancak mü'min kullarını buna mazhar kılacaktır. Hacı Bektaş'a göre Hz. Peygamber'e atfolunan "Mü'minin kalbi, Allah'ın evidir."⁷⁶ ve "Mü'minin kalbi Allah'ın arşıdır." rivayetlerinde bu müşâhedinin mahallinin kalp olduğuna dair bir işaret vardır.⁷⁷ Diğer bir deyişle Hacı Bektaş'a göre Cenâb-ı Hakk'ı müşâhede kalp vasıtasıyla gerçekleşecektir. Bununla birlikte insanın marifete ulaşması yolunda karşılaştığı en büyük engel, kalbinin önündeki perdelerdir. Hacı Bektaş'a, "Görmek istenilen Hakk'ın yüzü neyle görülür?" diye sorulduğunda "İç temizliği ve doğrulukla talep aynasında görürsün." der.⁷⁸ Bu bağlamda Hacı Bektaş'a göre Allah ile kul arasındaki perde yeryüzü, gökyüzü, arş ve kürsü gibi maddî engeller değil kişinin bencilliğidir.⁷⁹ Kul ancak kötü duygu ve düşüncelerinden kurtulduğunda Rabbini müşâhede edebilecektir. Hacı Bektaş'a göre kalbin selâmeti, temiz bir kalple "Allah'tan başka bir ilâh yoktur, Muhammed onun rasûlüdür." deyip "inanırım" demekten geçmektedir. Temiz kalp ise dünya sevgisinden, haset ve hiyanetten arınmış olan kalptir.⁸⁰ Nitekim böyle bir kalpte ne dünya kötülüklerine ne de ahiret menfaatlerine yer vardır. Bununla birlikte Hacı Bektaş, Allah'ı tanımının ancak O'nun izin vermesi ve nasip etmesiyle gerçekleşebileceğini vurgulamaktadır. Zira ona göre Yüce Allah birinden gizlenmek istediği zaman hiçbir delil ve hiçbir haber o kimseyi Allah'a ulaştırılmaz. Diğer bir ifadesiyle Allah Teâlâ, birinden gizlendiğinde, ona ne delil ne de haber hidâyet edip yol gösterebilecektir.⁸¹

Öte yandan Hacı Bektaş, akılla gönlü birbirinden ayırmaktadır. Ona göre arifler nezdinde iman akılla, buna mukabil marifet ise gönülle tahakkuk eder. Allah'a gönülden şehâdet edip inanmayan kimse ise münafık hükmündedir.⁸² Buradan Hacı Bektaş'a göre marifetin imanın daha üst bir boyutu ya da imanın tahkiki olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Hacı Bektaş'a göre gönül büyük bir şehre benzemektedir. "Allah Teâlâ arşa neyi yarattıysa o, şehirde vardır, içine sığmıştır. Bu büyük şehirde iki sultan vardır. Birisi Rahmânî, diğeri şeytânîdir. Rahmânî sultanın adı akıl, vekili iman, komutanı miskinliktir. Kalbin sağ tarafında ise yedi kale vardır. Her kaleye Allah, bir muhafız vekil yerleştirmiştir. İlk muhafız ilim, ikincisi cömertlik, üçüncüsü ar ve hayâ, dördüncüsü sabır, beşincisi perhizkârlık, altıncısı korku ve yedincisinin adı edeptir. Her muhafızın yüz bin hizmetkârı vardır. Her bir hizmetkârın

⁷⁴ Ebü Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, ed. Abdülkadir Ahmed Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1991), 31, 51; Bedriye Reis, "Gazâlî'ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017), 28.

⁷⁵ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 90.

⁷⁶ (القلب بيت الرب) Rivayetin hadis olmadığı bununla birlikte manasının doğru olduğu ifade edilmektedir. Bk. Ali el-Kari, *el-Esrârü'l-merfûa*, 260 (No. 331).

⁷⁷ Doğan Kaplan, *Erkännâme 1* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2014), 170-173.

⁷⁸ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 73.

⁷⁹ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 71.

⁸⁰ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 41.

⁸¹ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 87.

⁸² Nisâ 4/145; Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 68. Ayrıca bk. Hilmi Karaağaç, "İlk Dönem Fütüvvetnâmelerine göre Ahîlîğin İtikâdî Temelleri", *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2013), 46.

ise yüz bin askeri vardır. Bunlar imanın bekçileridir.”⁸³ Dikkat edilirse Hacı Bektaş’ın bu benzetmesinde yer alan unsurların dört kapı kırk makam anlayışındaki marifet makamlarını teşkil ettiği görülecektir. Dolayısıyla marifet makamları aynı zamanda gönlü koruyacak birer muhafız gibidir. Kalbin temizlenmesiyle birlikte marifet nurlarının buraya inmesi söz konusu olabilecektir.

4. Hakikat Yolunda Üç Zümre: Âbidler, Zâhidler ve Arifler

Âbid, zâhid ve arifler kabiliyet ve mertebe bakımından sufilerce farklı konumlarda değerlendirilen zümrelerdir.⁸⁴ Âbid çok ibadet etmekte fakat ahlâkı güzelleştirmeden yalnızca ibadet etmekle yetinerek, kemâle giden yolda yetersiz kalmaktadır.⁸⁵ Zâhidler ise dünyevileşme karşısında bir saygın bir duruş sergilese de Allah’ı tanınması itibarıyla en büyük mertebe ariflerinki olacaktır. Bunun için özellikle zâhidler ile ariflerin farkı, erken dönem tasavvuf büyüklerinden itibaren üzerinde durulan bir ayırım olmuştur. Söz gelimi Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) “İlim Allah korkusuna, zühd rahatlığa, marifet ise Allah’a yönelmeye sebep olur.”⁸⁶ derken bu ayırma dikkat çekmiştir. Abdullah el-Harrâz (ö. 310/922) “Açlık zâhidlerin, zikir ariflerin gıdasıdır.” diyerek yöntem bakımından da zâhid ve ariflerin farklılaştıklarını vurgulamıştır.⁸⁷ Yine Muhammed b. Fazl el-Belhî (ö. 319/931) “İki türlü ağlama vardır. Zâhidler gözleriyle, arifler ise kalpleriyle ağlar.”⁸⁸ ifadeleriyle her iki kesim arasındaki ayırma işaret etmiştir. Hacı Bektaş Veli’yle çağdaş sûfilerden Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) de arifleri diğer insanlardan üstün bir sınıf olarak görmektedir. Ona göre arif, “Kâinatı akıl yürütmenin ve delilin dışında, kalp gözü ve tefekkür ile bilip tanıyan kimsedir.”⁸⁹ Bunun için de diğer insanlardan üstündür. Bu bağlamda âlimlerin, ancak ilimleriyle amel ettiklerinde buldukları konumdan daha yüksek makamlara çıkmaları mümkün olabilir. Zâhidler de işte bu bildikleri ile amel eden topluluklar arasındadır. Zira irfana ulaşmada zühd önemli bir adımdır. Ona göre dünyaya önem vermeyip çok çok ibadet eden zâhidler, âlimlerden üstündür.⁹⁰ Arifler ise zâhidlerden daha üstündür. Zira zâhidler ibadetle meşgulken arifler, o seviyeyi çoktan aşmış ve artık Rablerinin kudretini müşâhede etme aşamasına geçmişlerdir.⁹¹ Tabii burada şu husus unutulmamalıdır ki arifler, buldukları konuma zühd ve takvâlarıyla ulaşmışlardır. Marifetullahı erdiklerinde de zühd ve ibadeti bırakmış değillerdir. Âdeta zühd, marifetin temellerini atmaktadır. Dolayısıyla irfan, zühdü de içerisinde barındırması sebebiyle zühdden daha üst bir konumda yer almaktadır. Bu zühdün değersiz bir uğraş olduğu anlamına gelmemektedir.

Sufilerin, Allah yolundaki kulların farklı yönlerini temel alarak yaptıkları bu taksime Hacı Bektaş Veli’nin eserlerinde de rastlanmaktadır. Hacı Bektaş, insanı dört ayrı kategoride değerlendirmektedir. Ona göre Allah, insanoğlunu rüzgâr,

⁸³ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 85.

⁸⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 331, 332, 440; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 342; Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 208.

⁸⁵ Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 104.

⁸⁶ Sülemî, *Tabakât*, 28.

⁸⁷ Sülemî, *Tabakât*, 175.

⁸⁸ Sülemî, *Tabakât*, 125.

⁸⁹ Celâleddîn-i Rûmî Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Sufi Kitap Yay., 2020), 76.

⁹⁰ Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, 76-77.

⁹¹ Celâleddîn-i Rûmî Mevlânâ, *Mecâlis-i Seb'a (Mevlânâ'nın Yedi Vaazı)*, çev. Dilâver Gürer (İstanbul: İlk Harf Yay., 2017), 119-120.

ateş, su ve toprak tabiatlı olarak yaratmıştır. Dolayısıyla inananlar da dört gruptan oluşur. İlki âbidler olup şeriatı sıkı sıkıya bağlı topluluklar olmaları yönüyle rüzgâr tabiatlıdır. Rüzgâr hem temiz hem de kuvvetlidir. Tıpkı rüzgârın ekin tanelerini samandan ayırdığı ve yeryüzünü kokudan arındırdığı gibi şeriat da helâli haramdan, temizi murdar olandan ayırır. Şeriatın emir ve yasaklarını gözetmeyi kendilerine prensip edinmiş olan âbidler, namaz, oruç, zekât ve cihad gibi ibadetlerle meşgul olur, kendi arzularının peşinden gitmeyi dünyayı terk eder ve ahireti arzularlar. Ne var ki vakitlerinin büyük bir bölümünü ibadetle geçirirler de kötü huylardan tamamen arınmış değillerdir. Zaman zaman kendilerinde kibir, hased ve cimrilik gibi huylar da görülür.⁹² Dolayısıyla olgunlaşmak için yalnızca ibadet etmek yeterli olmayıp bunun yanında tarikatın gereklerini de yerine getirmek icap etmektedir. Hacı Bektaş'a göre insanların ikinci grubu, zâhidler olup ateş gibi tabiatlıdır. Tarikat makamlarındaki zâhidler daha dünyadayken ateş gibi yanmaktadır. Bu şekilde dünyanın lezzetlerinden uzaklaşıp kendi nefsinin yakarlar, ahirette yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem azabından korunacaktır.⁹³ Aynı zamanda gece gündüz Allah'ı zikretmeyi adet edinen zâhidler, havf ile recâ arasında bulunarak dünya arzularını terk ederler.⁹⁴ Bu yönleriyle âbidlerden daha üstün bir konumda yer almaktadırlar.

Üçüncü grup ise marifet makamlarındaki ariflerdir. Onların asılları su olup suyun hem temiz hem de temizleyici olması gibi arifler de temiz ve temizleyici olmak durumundadırlar. Arifler aynı zamanda söylediklerinin ardını hesaplayıp konuşurlar. Sözün doğrusunu söyledikleri için mahcup duruma düşmezler. Su gibidirler, hangi kaba girerlerse o kap su gibi tertemiz olur. Bundan dolayı şirk de ariflerin içlerinde kalmaz ve dışarı atılır. Diğer taraftan kendisini temizlemeyen başkalarını da temizleyemez. Ona göre insanın pis olmasının esas sebebi, içerisinde şeytan fiili bulunmasıdır. Hacı Bektaş bunu içki misali ile anlatır. Kaba bir içki konulup ağzı sıkıca bağlandıktan sonra denize atıldığında ya da kabın dışı günde on kez yıkansa, kabın içindeki yine içki olarak kalacaktır, hükmen kirlidir. Benzer bir şekilde kuyuya bir damla içki damlatılsa, kuyunun suyu tamamen boşaltılıp başka bir yere aktarılsa, suyun döküldüğü yerde bir ot bitse, o otu bir koyun yese, takva sahiplerine göre o koyunun eti haramdır. Bunun haram sayılması, içerisinde şeytan fiili bulunması dolayısıyladır. Nitekim Kur'an'da "Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir. Bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz."⁹⁵ buyurulmaktadır. İşte içerisinde şeytânî bir fiil bulunduğu için bu koyunun eti haram olur. Benzer bir şekilde içinde kin, tamahkârlık, öfke, haset, cimrilik, gıybet, kâhkaha ve maskaralık gibi sekiz kötü huy bulunan kimsenin de temizlenmesi mümkün olmayacaktır. Bu sekiz huydan birisinin bile kişide bulunması tüm ibadetlerini boşa çıkartmak için yetecektir. Tamamının bulunması ise o kimsenin artık şeytanlaşmış olduğunun bir göstergesidir. Ariflerde ise bu huylardan hiçbiri bulunmaz.⁹⁶ Dördüncü

⁹² Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, 44.

⁹³ Bk. Bakara 2/24.

⁹⁴ Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, 47.

⁹⁵ Mâide 5/90.

⁹⁶ Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, 48-49. Benzer açıklamalar *Makâlât-ı Ğaybiyye*'de de yer alır. Ör. "Sır sahibi, her ne söylerse Allah'tan söyler, her ne görürse Allah'tan görür ve her ne bilirse Allah'tan bilir. Konuşması, duyması Allah'tandır. Yüce Allah kimden kendi varlık perdesini kaldırırsa o kimse kendini Allah'tan görür. Bu kimseler zühed makamını geçerek irfan makamına varmışlardır. Onların itaatleri gördüş ve sır sahiplerinin itaatidir. Ârif, mahbubiyet makamına erişebilmek için dünya, ahiret ve onlarda olanları terk eder. Âriflerin makamı temiz ve

grup ise muhibler olup asılları topraktır. Onlar, toprak gibi rızâ haline bürünmüşlerdir; Hakk'a boyun eğer, ondan gelen her şeye razı olurlar. Onların taati, münâcaat, seyir ve müşâhede şeklinde gerçekleşir. Onlar Allah'ı bulmayı, kendilerini O'nda fâni kılmayı ve bütün halleriyle O'nunla bir olmayı gaye edinmişlerdir.⁹⁷

Hacı Bektaş Veli, bu grupları karşılaştırarak zâhidin aslını bilmeden kulluk ederken arifin ilâhî sanata bakarak tefekkür ettiğini, muhiblerin ise doğrudan Sevgili ile münâcaat ettiklerini belirtir.⁹⁸ Muhiblerin Allah'ı bulmaları hakka'l-yakîn olarak münâcaat ve müşâhede şeklinde gerçekleşir. Âbidlerde ise hakikatten ziyade ilme'l-yakîn boyutuyla Allah'ı tanımak esastır. Tefekkür, sohbet, velâyet ise hakka'l-yakîn Allah'ı tanıyan ariflere aittir.⁹⁹ İlme'l-yakîn ile beden; ayne'l-yakîn ile kalbin; hakka'l-yakîn ile ruhun eğitilmesi mümkün olur. İlme'l-yakîn boyutunda bedenle; ayne'l-yakînde kalple ve hakka'l-yakînde ise ruhla ibadet edilir. Âbidler bedenleriyle ibadet ederek halk nezdinde, zâhidler kalpleriyle ibadet ederek meleklerin yanında, arifler ise ruhlarıyla ibadet ederek Allah katında makbul olurlar.¹⁰⁰

Hacı Bektaş'ın bu ayrımı Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'daki tasnifini hatırlatmaktadır. O da yakîni, ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn olarak tasnif ederek tasavvuf ehlinin ilme'l-yakînden kastettikleri şeyin “ilâhî hükümler ve dünyevî muameleler hakkındaki bilgi” olduğunu belirtir. Ayne'l-yakîn, “dünyadan göç vaktinde can çekişmeye dair olan bilgi”dir. Hakka'l-yakîn ise “cennette ru'yetin keşfi ve oradaki hallerin keyfiyetini gözle görme hakkındaki ilim”dir. İlme'l-yakîn, ulemânın, ayne'l-yakîn ölümüne hazırlıklı olmaları bakımından ariflerin, hakka'l-yakîn ise tüm varlıklardan yüz çevirmeleri hasebiyle dostların fenâ bulduğu makamdır.¹⁰¹ Hücvîrî'nin yakîn tasnifi ile Hacı Bektaş'ın yorumlarının benzerlik arz ettiği görülmektedir.

Öte yandan Hacı Bektaş'a göre arif, âlemde olup bitenler için Allah'ın takdirini gözetirken zâhid ise kendi yapıp ettiklerini düşünmektedir. Zâhid “Ben bilgeyim.” derken arif kendini unutup: “Görelim Mevlâ neyler?” demektedir. Zira arif, kendini unutupmuş, hatta benliği kalmamış, Tanrı'da yok olmuştur. Arif Rabbi için, zâhid ise kendisi için çalışmaktadır. Kendi kendini övmek zâhidlerin, yaşananları kendine nisbet etmeksizin olduğu gibi anlatmak ariflerin işidir. Zâhidin yetmiş yıllık ibadeti arifin bir saatlik tefekkürüne eşittir. Arifin yetmiş yıllık tefekkürü de muhibbin bir saatlik Allah'a yakarışına eşittir. Çünkü Allah'a yakarış, Allah ile muameledir.¹⁰² Hacı Bektaş'ın benzer kıyaslamalar Mevlânâ'nın eserlerinde de yer alır. Mevlânâ, amelleri hesaplamanın zâhidlerin, Allah'ın kuluna olan lütfunu düşünmenin ise ariflerin vasfı olduğunu vurgular. Zira zâhidler “şöyle yapalım, böyle edelim” diye kendi amelleri ve ibadetleri üzerinde dururlarken arifler ise “Hak şöyle yaptı, böyle etti” diye ezeli lütfu düşünürler. Yine zâhidler “Nasıl yapayım?” derken arifler ise “O nasıl yapacak?” diye Rablerinin kudretinin neticelerini beklerler. Zâhid “Ah, ah ne

berrak bir şuya benzer. Temiz bir su, bütün kirlileri temizlediği gibi ârifler de her zaman temizdirler ve temiz kılarlar.” Hacı Bektaş Veli, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 429-431.

⁹⁷ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 52.

⁹⁸ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 64.

⁹⁹ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 94.

¹⁰⁰ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 49.

¹⁰¹ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 439.

¹⁰² Hacı Bektaş Veli, *Makâlât-ı Gaybiyye*, 399, 429, 435.

yapayım?”, arif ise “Ah, O ne yapacak?” diyerek daima Allah’ın takdirini göz önünde bulundurur.¹⁰³ Çünkü arif, “Kâinatı akıl yürütmenin ve delilin dışında, kalp gözü ve tefekkür ile bilip tanıyan kimsedir.”¹⁰⁴ Bu yönüyle Hacı Bektaş ile Mevlânâ’nın benzer tasavvufi düşüncelere sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

Hacı Bektaş, arifin üstünlüğünü bir hikâye ile de anlatır. Bir şahıs günün birinde İblis’i, mescidin kapısında dikilmiş görür. Ona “Burada ne yapıyorsun?” diye sorunca “Bu mescidde bir zâhid namaz kılıyor. Onun yolunu kesmek istiyorum ama hemen yanında bir arif uyumuş ve ben onun korkusundan mescide giremiyorum. Şayet o olmasaydı zahidin işini göz açıp kapayıncaya kadar bitirirdim.” der. Hacı Bektaş, bu hâdiseyi Hz. Peygamber’in (sas) “Âlimin uykusu cahilin ibadetinden hayırlıdır.”¹⁰⁵ hadisi ile ilişkilendirir. Hacı Bektaş’ın burada arifi aynı zamanda ilim sahibi olması dolayısıyla âlim, zâhidi ise dünyaya karşı tavır alsa da ilim konusunda eksikleri olması dolayısıyla cahile benzetmiş olmalıdır.

Hacı Bektaş Veli, bu bağlamda Hz. Peygamber’in hayatındaki manevi dönüşümü de tasvir etmektedir. Ona göre Hz. Peygamber (sas) “Sonra İbrahim dinine tâbi ol diye sana vahyettik.”¹⁰⁶ hitabına mazhar olduğunda kendisinden önce gelen peygamberleri tasdik etmiş ve mü’min olmuştur. Bununla birlikte çokça ibadet ederek kulluk makamına ermiş ve adı âbid olmuştur. İbadet hayatıyla birlikte dünyaya yüz çevirerek zühd makamına ermiş ve adı zâhid olmuştur. Zühdüyle birlikte “Ey Allah’ım, bana eşyanın aslını göster.” hükmünce eşyanın hikmetini bilmiş ve marifet makamına ererek adı arif olmuştur. Marifetiyle birlikte Allah Teâlâ onu kendi ilhamına ve muhabbetine mazhar kılarak velâyet makamına erdirmiş ve adı veli olmuştur. Velâyet sıfatıyla birlikte vahiy ve mucizelerle müşerref olmuş ve halkı Hakk’ı irşadla görevlendirilmiş, böylece nübüvvet makamına ererek adı nebî olmuştur. Vahiy ve mucizelerle birlikte Allah Teâlâ onu kendi kitabıyla onurlandırarak risâlet makamına erdirmiş ve adı Rasûl olmuştur. Kitapla birlikte öncekilerin şeraitini hükümsüz bırakıp yeni bir şeriat getirerek ululuk, yücelik makamına ermiş ve adı Yüce Peygamber olmuştur. Önceki şeraiti hükümsüz bırakıp yeni bir şeriat koymasıyla hatm makamına ermiş, adı hâtim yâni son peygamber olmuştur. Hacı Bektaş, Hz. Peygamber’de müşahhas hale gelen ruhun bu dokuz mertebesinin ariflerin görüşüne göre Allah vergisi olduğunu, hakîmlere göre ise sonradan kazanılmış vasıflar olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷

Tasavvuf büyükleri irfanın ilimden daha üstün olduğunu çeşitli vesilelerle ifade etmişlerdir. Amelsiz bir ilmin vebal olacağı yönündeki rivayetlerle birlikte düşünüldüğünde asıl ilmin eyleme dönüşen ve bunun nihayetinde de kulun vasıtasız olarak Rabbinden aldığı bilginin daha kıymetli olduğu hususu Hacı Bektaş’ın da üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Ona göre gelmiş geçmiş bütün ilimleri tahsil etmiş de olsa son nefesinde yalnız başına bu ilimler kendisine fayda vermeyecektir. Kulu son nefeste elinden tutacak olan, kazandığı huzur ve Allah’ı tanınması yâni marifettir. Bunun dışında bildiği ne varsa hepsi yok olup gidecektir.¹⁰⁸ Hacı Bektaş’a göre Allah Teâlâ, dünyadaki karanlığı ay, güneş ve yıldızların ışıklarıyla aydınlattığı

¹⁰³ Mevlânâ, *Mecâlis-i Seb’â*, 119-120.

¹⁰⁴ Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, 76.

¹⁰⁵ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 139.

¹⁰⁶ Nahl 16/123.

¹⁰⁷ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 67.

¹⁰⁸ Hacı Bektaş Veli, *Fevâid*, 57.

gibi insanı da üç nesne ile karanlıktan aydınlığa çıkartmıştır. Bunlar akıl, ilim ve marifet ışığıdır. Akıl ve ilim dünyadaki ışık kaynakları gibi kalıcı değildir. Ay ve güneşin battığında ışığı kaybaldığı gibi ilim de ölümle birlikte ortadan kalkacaktır. Marifet ise kul ölüp kabre konulsa da hatırandan gitmeyecek, kabirde dahi faydası görülebilecektir.¹⁰⁹

Sonuç

Hacı Bektaş Veli'ye atfedilen eserlerden anlaşıldığı kadarıyla marifet, onun ve takipçilerinin tasavvuf düşüncesinde anahtar bir kavramdır. Her ne kadar Hacı Bektaş, marifeti eserlerinde tanımlamasa da marifete ulaşma yöntemi, özellikleri ve üstünlüğü gibi konular üzerinde titizlikle durmaktadır. Nitekim onun tasavvuf düşüncesinde inananları dört ayrı grup halinde ele aldığı görülmektedir. Bu dört grubun da dört kapı ve kırk makam ile doğrudan bir ilişkisi bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki şeriat makamlarını hayata geçiren âbidler, ikincisi tarikat makamlarını hayata geçiren zâhidler, üçüncüsü marifet makamlarını hayata geçiren arifler, sonuncusu ise hakikat makamlarını hayata geçiren muhiblerdir. Bu taksime göre marifete ulaşmak ancak şeriat ve tarikat makamlarını geçmekle mümkün olmaktadır. Şeriatla Allah'ın emir ve yasaklarını gözetken salık, tarikat makamlarının gereklerini yerine getirip marifet makamlarına ulaşır. Marifet makamlarında, tasavvuf yolunda ilerleyen müridin bireysel yaşantısında ve karakterinde birtakım değişiklikler meydana gelir. Ahlâkının güzelleşmesinin yanında Rabbini tanımak noktasında da ilerleme kaydetmiş olur. Marifet, kalbin tasfiyesi ile ulaşılan bir bilgidir. Marifeti elde etmek için kalbin önündeki perdelerin kaldırılması icap etmektedir. Bunun yolu ise şeriat ve tarikatın gereklerini yerine getirmekle doğrudan ilişkilidir. Saliki marifete götüren süreçte edep, perhizkârlık, sabır, miskinlik, cömertlik, ilim, gönle riâyet (marifet) ve kişinin kendini bilmesi önemlidir. Gerçek manada havf ve hayâ makamına ermek ise marifete ulaşma ölçüsünde gerçekleşecektir. Bu bağlamda marifet makamlarının her birinin marifetullahı ulaşmada salikin uyması gereken temel ilkelere işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Marifet makamlarıyla birlikte Allah'ın gönül gözüyle müşahedesinin ardından kişinin hakikat bağlamında Allah'a ulaşması ve O'nun veli bir kulu olması söz konusu olur. Bu yönüyle dört kapı kırk makamın bir bütün olarak düşünülmesi ve hayata aktarılması insanın yaratılış gayesi olan marifetullahı elde etmek için gereklidir. Hacı Bektaş'a göre marifet ilmine sahip olmuş arifler, Allah'ı tanımaları ve ahirette kendilerine yarar sağlayacak bilgilerle kuşanmış olmaları itibariyle âlim, âbid ve zâhidlerden daha üstün bir konumda yer almaktadır. Arifler hayatın anlamını ve dünyanın değersizliğini anlamış, kalplerini temizleyerek Allah'tan gelen tecellilere ve gaybî bilgilere mazhar olmuşlardır. Bu anlayışı itibariyle Hacı Bektaş'ın sünni tasavvuf düşüncesi geleneğindeki diğer sufilerle aynı çizgide olduğu görülmektedir. Bununla birlikte dört grup insanı rüzgâr, ateş, su ve toprağa benzeterek dört kapı ve kırk makamı bu anlayış üzerine kurmasının orijinal bir yaklaşım olduğu anlaşılmaktadır.

Marifet anlayışı ve müridin *seyr ü sülûku* çerçevesinde düşünüldüğünde Hacı Bektaş'ın tasavvuf düşüncesinin kendisinden önceki sufilerden farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Hacı Bektaş'ın, tasavvufu diğer İslami disiplinlerden bağımsız hale getiren yöntem ve pratiklerinin tasavvuf geleneği çerçevesinde şekillenmiş olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Hacı Bektaş'ın dört kapı kırk makam anlayışındaki her

¹⁰⁹ Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, 129-130.

bir makamın, dinin emir ve yasaklarını hayata geçirme adına kategorize edildiği fark edilmektedir. Bu durum, telif edilen eserler bağlamında, Hacı Bektaş'ın öncülüğünü ettiği tasavvufî hareketin Ehl-i Sünnet çizgisindeki tasavvuf düşüncesini temsil ettiğini söylemeye imkân vermektedir.

Kaynaklar/References

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdülhâdî. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. I-II Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351.
- Akyüz, Hüseyin. "Rivayetler Işığında Hz. Peygamber'in Beslenme Kültürü". *Aşçı Dede Ateşbaz-ı Veli*, 62-78.
- Ali-el-Kari, Ebû'l-Hasen. *el-Esrârü'l-merfûa fi'l-ahbârî'l-mevzûa*. Beyrut: Dâru'l-Emâne, 1971.
- Bardakçı, M. Necmettin. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 81-103.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *el-Câmiu li-şuabi'l-îmân*. thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Bolat, Ali. "Muhâsibî (ö. 243-857)'ye Göre Marifetin Unsurları". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* II/4 (2000), 127-154.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. "el-Câmiu's-sahîh". *el-Kütübü's-sitte (Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 1-631. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Coşan, Mahmud Esad. *Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât*. Ankara: Seha Neşriyat, ts.
- Coşan, Mahmud Esad. "Hacı Bektaş'ın Eserleri". *Makâlât*. XXXIX-XLII. Seha Neşriyat, ts.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *Mu'cemü't-ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Münşâvî. Kahire: Muhammed Sıddîk el-Münşâvî Yay.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*. İstanbul: İnsan Yay., 2011.
- Çift, Salih. "Sufilere Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet". *XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik ve Okültizm Sempozyumu* 1 (2012), 217-232.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. I-X Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Emektar, Ramazan. "İbn Acîbe'nin Marifet Anlayışı". *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)* VII/2 (2021), 1121-1148.
- Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: Otto, 2017.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Tasavvufî Ahlak". *Din-Ahlak Dengesi (24 Saat - 365 Gün)*. ed. Hüseyin Akyüz - Kemal Göz. 194-216. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Tasavvufta Hakikat Kavramına Kaynak Olması Yönüyle Hârise Hadisi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 149-184.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. I-V Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.
- Gürer, Betül. "Dîvân-ı Hikmet'te Arifliğin Gereklere ve Marifetin Tahsili". *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Yy. Medeniyet Merkezi Konya I* (2020), 105-115.

- Güzel, Abdurrahman. “Ahmed Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal’da Dört Kapı Kırk Makam”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 41 (2007), 19-159.
- Hacı Bektaş Veli. *Besmele Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Hamide Turan. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Hacı Bektaş Veli. *Fâtiha Sûresi Tefsiri (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Baki Yaşa Altınok. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Hacı Bektaş Veli. *Fevâid (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Baki Yaşa Altınok. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Hacı Bektaş Veli. *Makâlât*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2021.
- Hacı Bektaş Veli. *Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye (Hacı Bektaş Veli Külliyyatı içerisinde)*. çev. Gıyasettin Aytaş. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Haddâd, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *Tahrîcû ehâdisi İhyâi ulûmi’-d-dîn*. Riyad: Dâru’l-Âsime li’n-Neşr, 1987.
- Hücvîrî, Ebû’l-Hasen. *Keşfu’l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh, 2010.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü’l-Arab*. thk. Abdullah Ali Kebir vd. I-VI Cilt. Kahire: Dâru’l-maarif, ts.
- Kaplan, Doğan. *Erkânâme 1*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2014.
- Karaağaç, Hilmi. “İlk Dönem Fütüvvetnâmelerine göre Ahîliğin İtikâdî Temelleri”. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2013), 41-70.
- Kuşeyrî, Ebû’l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*. thk. Halil el-Mansûr. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422.
- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Fîhi Mâ Fih*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Sufi Kitap Yay., 2020.
- Mevlânâ, Celâleddîn-i Rûmî. *Mecâlis-i Seb’a (Mevlânâ’nın Yedi Vaazı)*. çev. Dilâver Gürer. İstanbul: İlk Harf Yay., 2017.
- Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Âdâbü’n-nüfûs*. ed. Abdülkadir Ahmed Atâ. Beyrut: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1991.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn en-Nisâbûrî. “Sahîh”. *el-Kütübü’s-Sitte (Mevsûatü’l-Hadîsi’s-Şerîfiçerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 673-1202. Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000.
- Özel, Ahmet Murat. “Marifetullahın İmkân ve İfadesi -Köstendilli Süleyman Şeyhî Örneği-”. *Câmî-i Rûm-ili: Köstendilli Süleyman Şeyhî*, 183-190.
- Pekdoğru, Yakup. *Erken Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Marifet 4. - 5. Yüzyıllar*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2020.
- Radavî, Abdülgani Muhammed b. Alâuddîn el-Hüseynî. *Fütüvvetnâme-i Tarikat*. ed. Osman Aydın. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011.

- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Reis, Bedriye. *Gazâlî'de Ahlâk-Marifet İlişkisi*. Bursa: Emin Yay., 2011.
- Reis, Bedriye. "Gazâlî'ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017), 1-40.
- Sâğânî, Ebû'l-Fezâil Hasen b. Muhammed. *Mevzû'âtü's-Sâğânî*. ed. Necm Abdurrahman Halef. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1985.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî. *el-Lüma' fi târihi't-tasavvufi'l-İslâmî*. thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007.
- Soysaldı, İhsan. "Tasavvufta Aşk ve Marifet". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 187-216.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn. *Tabakâtu's-sûfiyye (İlk Zâhid ve Sufiler)*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.
- Şehabeddin es-Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed. *Avarifü'l-maarif*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2010.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım. *el-Mu'cemü'l-kebir*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi. I-XXV Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Taşğın, Ahmet. "Geleneksel İrfan Diliyle Alevi Bektaşî Metinlerinin Anlatılma İmkânı". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 6 (2012), 43-67.
- Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî. *Mevsûatü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Refik el-Acem. I-II Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî. "el-Câmi". *el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf içerisinde)*. thk. Sâlih b. Abdülazîz. 1629-2061. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Türcan, Talip. "Şeriat". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. XXXVIII/571-574. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Uludağ, Süleyman. "Marifet". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 28/54-56. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Yesevî, Hoca Ahmed. "Fakr-nâme". *Yesevî'nin Fakr-nâmesi*. ed. Kemal Eraslan. 36-59. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016.
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000.
- Yıldız, Mehmet. "Gayb Meselesi ve İbn Berrecân'ın Keşfi Üzerine Bir Değerlendirme". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014), 375-393.
- Yıldız, Mehmet. "Geleceğin Korkusunu Geçmişin Hüznünü Taşımayan İnsan: İbnü'l-vakt". *Sufiyye* 11 (2021), 79-98.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Komisyon. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 1965.